

PEREGRINÁCIÓ ÉS ERUDÍCIÓ
Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére

PEREGRINÁCIÓ ÉS ERUDÍCIÓ

TANULMÁNYOK
TONK SÁNDOR TISZTELETÉRE

BOGDÁNDI ZSOLT
és
LUPESCU MAKÓ MÁRIA
szerkesztésében

Kolozsvár, 2020

Támogatók:

© Szerzők, 2020
Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020

Felelős kiadó: Biró Annamária

Korrektúra: András Zselyke

Borítóterv: Könczey Elemér

A borítón agyszebeni szász deák, szász iskolarector, falusi kántor
vagy iskolamester és magyar kálvinista deák.

Trachten-Kabinett von Siebenbürgens (1729), egy 1692-es akvarell nyomán.

Román Akadémiai Könyvtár / www.europeana.eu. Ismeretlen szerző

Nyomdai munkálatok: F&F INTERNATIONAL Kft., Gyergyószentmiklós

Felelős vezető: Ambrus Enikő ügyvezető igazgató

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Peregrináció és erudíció : Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére /

Bogdándi Zsolt, Lupescu Makó Mária (ed.). - Cluj-Napoca : Erdélyi Múzeum-
Egyesület, 2020

ISBN 978-606-739-144-2

I. Bogdándi, Zsolt (ed.)

II. Lupescu Makó, Mária (ed.)

Magyarországi utazók leírásai az európai könyvtárakról a 16–17. században

A régi magyar utazási irodalomnak soha nem készült olyan reprezentatív antológiája, mint más népekének, köztük, a sok erdélyi szász és magyar emléket is közlő románokénak.¹ Ugyanakkor nagyon röviden felsorolhatók azok a szövegelemek, amelyek a 15–18. századból maradtak fenn, és utazási irodalomnak minősülhetnek. Nem számítva a nagyszámú keleti utazási emléket – ezek a magyar őshaza keresése vagy éppen a tatárok vagy törökök fogásába esett írástudók emlékezése, illetve a 18. században kezdődő tudós utazások leírása, peregrinusok levelei – valamennyi megjelent Szamota István,² Binder Pál,³ Waczulik Margit⁴ közlésében, vagy a szegedi *Peregrinatio Hungarorum*,⁵ illetve az Adattár sorozatban.⁶ De a legteljesebb antológia Kovács

- 1 Virgil Căndea–Ioana Feodorov: *Mărturii românești peste hotare: creații românești și izvoare despre români în colecții din străinătate. Serie nouă*. București 2010–2016.
- 2 *Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten 1054–1717*. Összegyűjt., jegyz. Szamota István. Bp. 1891; *Régi magyar utazók Európában 1532–1770*. Összeáll. Szamota István. Nagybecskerek 1892.
- 3 *Utazások a régi Európában. Peregrinációs levelek, útleírások és útinaplók 1580–1709*. Vál., bev. Binder Pál. Buk. 1976.
- 4 *A tárguló világ magyarországi hírmondói, XV–XVII. század*. Vál., bev. Waczulik Margit. Bp. 1984.
- 5 I–IX. Szerk. Herner János. Szeged 1988–1991.
- 6 A legteljesebb tematikus gyűjtemény: *Peregrinuslevelek. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*. Szerk. Hoffmann Gizella. Szeged 1980 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 6); *Tudóslevelek. Művelődésünk külföldi kapcsolataiboz 1577–1797*.

Sándor Iván válogatásában, a jelen sorok írójának gondozásában jelent meg 1990-ben.⁷ Ebben külön fejezet szól azokról az írásokról, amelyek az utazás elméletére vonatkoznak, és az írás szerzője a Magyar Királyságból vagy Erdélyből származott. Azt a kérdést vizsgálva ugyanis, hogy az utazók meglátogatták-e az útjukba eső városok, szerzetesi közösségek vagy neves, olvasó, könyvgyűjtő arisztokraták könyvtárait, és milyen benyomásaikról adtak számot írásban is, kiindulási pont lehet az az ismeret, amelynek alapján útjukra indultak.

Ha elméleti művet az utazásról nem is olvastak, sokuknak utazási instrukciót adott az a személy vagy intézmény, aki az utazásra indította őket. Ezekből az utazási instrukciókból is maradt fenn néhány a 17. századból. A legtöbbet a szülő vagy az utazást támogató főúr írta egyrészt az utazó fiatalembernek, másrészt, az utazás során őt elkísérő tanároknak, *praeceptorok*nak.⁸ Az instrukció, a hétköznapi dolgokon túl – vigyázzanak a pénzre, figyeljenek arra, hol alszanak, mit esznek, kivel állnak szóba útközben – csaknem mindig kitér arra, hogy milyen vallású iskolákat látogassanak, sőt, az ifjakkal tanácsolják, hogy tanáraik nélkül a sajátjukétól eltérő vallású kultushelyeket, templomokat ne látogassanak. Nem találunk ugyanakkor egyetlen olyan instrukciót sem, amelyben valamilyen könyvtár látogatásának fontosságát kiemelnék. Olyat igen, amelynek írója kitér arra is, melyik egyetemen, melyik professzor

Szerk. Herner János. Szeged 1989 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 23).

- 7 *Régi magyar utazási irodalom, 15–18. század*. Vál., utószó Kovács Sándor Iván, szöveggond. és jegyz. Monok István. Bp. 1990 (a továbbiakban Kovács–Monok: RMUI 1990). Kovács Sándor Iván a máig legrészletesebb elemzését is elkészítette a teljes irodalmi szöveggörpusznek: *A régi magyar utazási irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében*. = Uő: *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyveskéi*. Bp. 1988. 91–120, 212–240. Legújabbán Móré Tünde közelített az anyaghoz nagy erudícióval: *Ars peregrinandi. A 16. századi wittenbergi magyar peregrinusok neolatin búcsúszózatverseinek vizsgálata hazai és nemzetközi kontextusban*. PhD-disszertáció. Bp. 2015.
- 8 Néhány példa: *Adatok Bethlen Péter külföldi iskolázatásához*. Közzéteszi Lukinich Imre. Századok XLV(1911). 716–718. (1625-ből és 1628-ból), vö. Kovács–Monok: RMUI 1990. 34–38; *Intő utatitási akadémiákra induló ifjú Nadányi János számára*. Közzéteszi Géresi Kálmán. Magyar protestáns egyházi és iskolai figyelmező IX(1878). 490. (1657-ből), vö. Kovács–Monok: RMUI 1990. 116–123; *Széchenyi Zsigmond itáliei körútja 1699–1700*. Közread. Ötvös Péter. Szeged 1988 (Peregrinatio Hungarorum 1). (négy utasítás, a kísérohöz, a tanárhoz, a diáktárhoz és Széchenyi Zsigmondhoz, 1699-ből, vö. Kovács–Monok: RMUI 1990. 124–131); *Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695–1700*. Összeáll., utószó Font Zsuzsa. Szeged 1989 (Fontes rerum scholasticarum III) (utasítás 1695-ből).

óráit látogassa, és olyat is, amely tananyagot javasol, kitérve a kötelezően megismerendő szerzőkre, művekre.

Nézzük azokat a műveket, amelyeket egy Magyar Királyságból származó személy írt az utazás szükségességéről, hasznáról, veszélyeiről, módszertanáról. Forgách Mihály (1569–1603), a magyar arisztokrata család lutheránus ágából való volt, testvére, Forgách Ferenc, esztergomi érsek lett. Strasbourgban és Wittenbergben tanult. A Rajna menti városban lezárván tanulmányait, Wittenbergbe érkezett (1587), ekkor adta ki *Oratio de peregrinatione et eius laudibus*⁹ címmel munkáját. Ahogy a mű megírásakor mintául használt Justus Lipsius-levél (a Philippus Lanoyusnak címzett *De peregrinatione Italica*, 1578) sem tér ki a könyvtárak látogatásának fontosságára, Forgách sem említi ezt. Ahogy a kismartoni (Eisenstadius) Daniel Gruber sem, akinek Matthias Bernegger vezetésével tartott disputációjának (*Discursus Historico-Politicus. De peregrinatione studiosorum*) négy kiadása is ismert.¹⁰ A tudás megszerzésének fontosságáról természetesen minden szerző bőven ír, arról, hogy ezt a tapasztalat mellett a tudós és erkölcsös férfiak társaságában, a velük való beszélgetéssel lehet elérni, és olvasással, a könyvek megtanulásával. De arról, hogy a könyveket, összegyűjtve, akár nyilvános használat mellett a könyvtárban találjuk legfőképpen,

9 Forgách Mihály: *Oratio de peregrinatione et eius laudibus, cum ex insigni Argentoratensi quo ante missum fuerat in celeberrimam Witebergensem Academiam venisset ... Witebergae 1587*. Tacharias Crato, RMK III. 769; Apponyi H. 518. Magyarul Kulcsár Péter fordításában: Kovács–Monok: RMUI 1990. 7–33. Legújabb elemzése Móré Tünde: *Az utazás laudatív ábrázolása Forgách Mihály wittenbergi beszédeiben. = Studia moralia. Acta officinae programmate „OTKA” sustentantae in aedibus Universitatis Scientiarum Debreceniensis redacta*. Red. Ursula Tóth. Debrecen 2014. 111–124.

10 Bernegger, Matthias (praes.); Gruber, Daniel (resp.): *Discursus Historico-Politicus De peregrinatione studiosorum ... Argentorati*. Typis Johannis Reppii (Rippel), 1619; *Discursus historico-politicus de Peregrinatione Studiosorum*. Argentorati. Johannes Reppius, 1625; *Discursus Historico-Politicus De peregrinatione studiosorum, quem in Academia Argentoratensi sub praesidio Matthiae Berneggeri ... Anno MDC XIX proposuit autor Daniel Gruberus E. Austriac. ... Literis Müllerianis (Samuel Adolph Müller, 1680)*. Címlap versón: *Editus hic est Discursus in laudatissima Academia Argentoratensi ante hos sexaginta annos et quod excurrit, anno nimirum, qui Eteostico sequenti notati extat QVI non est hoDIe, Cras MInUs aptUs erIt (= 1619) – Jam ob defectum Exemplariorum, opusculi succinctam brevitatem et rerum in eo contentarum utilitatem, plurimorum desiderio, nunc denuo ac quasi hereditario jure vulgata a Christophoro Daniele Kleschio Hungaro, Jr. Utr. in Academia Salana cultore Praeaudati quondam Nobilissimi, jam vero B. Gruberi e Filia unica Nepote A. O. R. MDC LXXX [Az esküvőről lásd Christoph Klesch, Wittenberg, 1653 (RMK III. 1859); latinul: Wittenberg, 1653 (RMK III. 1863); Vö. Karl F. Otto–Jonathan P. Clark: *Bibliographia Kleschiana: The Writings of a Baroque family*. Columbia 1996]; *De peregrinatione studiosorum, Vom reisenden Studenten ... Jenae*. Paul Ehrich, 1714.*

nem értekeznek. Példaként idézem Forgách Mihályt: „A hasznos és szükséges könyvek sincsenek mindenütt kéznél, szükségüktől sok jóindulatú tanuló szenved, míg a vagon szűk volta akadályozza, hogy a könyveknek e nagyon drága piacára menjen. És nagyon sok vidék van, mely akár a szabad művészetek művelésében kiváló férfiakban szenved hiányt, akár a könyvekben szűkülöködik, ahol bizony kiváltképp azokkal értünk egyet, akik bölcsnek tartják, hogy vándorútra kerekedjenek, s mind tudós férfiakban, mind drága könyvekben bővelkedő idegen népeket nézzenek meg”.¹¹

Kétségtelen azonban, hogy a legrészletesebb utazáselmélet, amely a Magyar Királyságban megszületett, David Fröhlich (1595–1648) bártfai matematikus, csillagász tollából származik, a *Cynosura peregrinantium*. Először Bártfán jelent meg 1639-ben, majd kibővített változatban Ulmban, 1643-ban, és 1644-ben.¹² Nagyon részletesen 110 feltett kérdés szerint haladva elemzi az utazás szükségességét, feltételeit, körülményeit¹³ (még a befagyott folyón való átkelésről sem feledkezik el). Leírja, milyen útikönyvet vigyen magával az utazó, milyen emlékkönyvet (*album amicorum*, *Stammbuch*) vezessen (külön a kiemelkedő egyéniségeknek, külön a haveroknak, iskolatársaknak), megmondja, milyen épületeket látogassanak, a ritkasággyűjteménytől a kincstáron át a színházig.

11 Forgách, Wittenberg, 1587, B4r-v: „Nec vero ubique utiles ac necessarii libri obvii sunt, multique bonae indolis studiosi iis destinuntur dum ne ad hunc praeclarum mercatum librorum perueniant, fortunarum angustia impediuntur. Etenim plurimae sunt regiones quae vel praestantibus in bonarum artium studio viris destituuntur, vel inopia librorum laborant ubi certe praeclare cum iis agitur, quibus peregrinationem suspicere, externasque gentes tum doctissimorum virorum tum praestantissimorum abundantes copia librorum lustrare integrum est.” Magyarul Kulcsár Péter fordításában lásd Kovács–Monok: RMUI 1990. 18.

12 *Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium, hoc est Viatorium ... a Davide Froelichio ... Partes 1–4*. Ulmae. Wolfgang Endter, 1643–1644. 1644-ben egy közös címlappal még egyszer kiadták a négy részt: *Bibliotheca, seu Cynosura Peregrinantium, hoc est, Viatorium, Omnium hactenus editionum absolutissimum ... In Duas Partes digestum: Quarum Prior, Quatuor Libris constans, complectitur I. Centuriam cum Decuria Problematum Apodemicorum, II. Multiplicia Peregrinationis Praecepta. III. Methodum Rerum explorandarum. IV. Indicem Viarum duplicem ... Posterior Pars totidem Libris exhibet I. Geographiam Apodemicam. II. Historiographiam Apodemicam. III. Diarium Apod. perpetuum, nec non eiusdem applicationis Prognosticon quadruplex, scilicet Meteorologicum, Physiognomicum, Chiromanticum & Oneirocriticum. IV. Precationes & Hymnos Apodemicos Lectione varia ... conscriptum a Davide Frölichio ... Ulmae. Endterus; Ulmae. Kühne, 1644.*

13 *Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium liber tertius, Partis prioris, in quo res quaevis in exteris locis explorandae, visendae, atque observandae, perspicua, eaque simplicissima methodo adumbrantur ... elaboratum per Davidem Frölichum ... Ulmae. Wolfgang Endter, 1643.* Magyarul, Kulcsár Péter fordításában, csak kis részek jelentek meg, lásd Kovács–Monok: RMUI 1990. 37–115.

Ebben a fejezetben jelzi, ha egy vár, kastély, palotaudvar, udvarház kerül utunkba, meg kell nézni, van-e könyvtára, hány nyomtatott és kéziratos könyvvel, milyen régiségek és ritkaságok díszítik?¹⁴ Példaként az angliai Lund, Firenze, Ferrara, a marchei (egykor Umbria) Pesaro *arx*át említi. Lundban I. Erzsébet királynő autográf, franciául írt, gyönyörű, értékes kötésben megőrzött könyvét emeli ki a görög, a latin, az olasz és a francia nyelvű anyagból.

„*Lundini Anglorum in aula alba Vethehall visu digna est Bibliotheca regia, Graecis, Latinis, Italicis et Gallicis libris referta, inter quos libellus monstratur Gallicus, propria reginae Elisabethae manu in membrana scriptus et Henrico VIII Angliae Regi Parenti dedicatus, omnes isti libri holoserico vario et diversi coloris potissimum tamen rubri, laminis et clausuris argentes ac aureis, margaritis item aliisque gemmis pretiosis ornati atque vestiti sunt.*”¹⁵

A magyar, de azt hiszem – ha nem is minden szarkazmus nélkül mondva – az európai művelődéstörténet szempontjából a legérdekesebb az a példa, amelyet Firenzéből említ. Az erdélyi humanista, Szamosközy István könyvéből vehette át az információt,¹⁶ nem valószínű, hogy személyesen is kézbe vette a könyvet. Az mondja, hogy a firenzei fejedelem könyvtárában van egy magyar betűkkel írott könyv, melynek betűi az abesszin, héber és szír írásjelekkel tartanak rokonságot, ezen írások szokása szerint jobbról balra haladva. Ez a székelyek írása, amely a szkítákéval rokon. A székely-magyarok a szkítákétól vették át, és ezt az írásformát magukkal hozták a Kárpát-medencébe, Európába. Ráadásul közben a könyvnyomtatást is feltalálták. A firenzei könyv lapjai ugyanis nincsenek a levélírás szerint mindkét oldalon, hanem csak az egyikén beírva, amiért a papír finomsága következtében minden betű annyira átlátszik, hogy a hátapon éppen olyan jól el lehet olvasni, mint az első lapon.

14 Fröhlich, Ulm, 1643, lib. 3. pars prior, cap. XXXIII. 532: „An bibliothecam gaudeat, quibus libris impressis et manuscriptis, quibus antiquitatibus et rebus rarioribus exornata”.

15 Fröhlich, Ulm, 1643, lib. 3. pars prior, cap. XXXIII. 532–534.

16 Szamosközy István: *Analecta lapidum*. Padova 1593. (RMK III. 835) 14. [Reprint: *Analecta lapidum 1593. Inscriptiones Romanae ... Albae Juliae et circa locorum 1598*. S. a. r. Balázs Mihály–Monok István. Szeged 1992 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 33)]. Fol. 13a–14b. Szamosközy szövegének magyar fordítását lásd Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*. Bp. 1915. 82–83.

A kötetben nem papírlapok vannak, hanem nílusi papirusz. Nem tollal írták, hanem nyomtatták. Ennek a művészetnek ugyanis a szkíták a feltalálói.¹⁷

„*In Bibliotheca Ducis Florentiae extat liber Hungaricorum Characterum cum Abyssinis Hebraeis Syriisque affinitatem habentium, et a dextra ad sinistra more istorum scriptorum. De hoc libro scribit ita Zamosius. In Bibliotheca Magni Ducis Hetruriae Florentiae extat volumen valde vetustum, Siculorum typis et mirandis incognitisque Europae literarum notis, charta libri non est epistographia, sed ad versa tantum parte conscripta: verum ita ob papyri subtilitatem tralucet omnes literae, ut aversa quoque parte non minus quam adversa legi pariter quaeant. Non e lineis chartis, quales hodie in usu, sed Nilotica papyro volumen constat, nec calumno est exaratum, sed typo impressum, ubi versum σς[τ]όχια dependulae singularibus lineis, per quaelibet interstitio insertis inter sese distingvuntur. Nec vero ipsi tantum characteres, sed totus etiam codex multum vetustatem omnibus argumentis prae se fert, ut jam desinant gloriari Europaei de sua Casiterographia nuperrime inventa, cum hic liber ante multa secula impressus, literis huic orbi incognitis Scythicis, ejus rei autores manifesto proclamet. Quod Paulus Iovius, ab oriente per Scythas ad Europaeos venisse jam pridem scripsit.*”¹⁸

17 A könyvről szóló kutatásokat összefoglalja Balázs Debóra: *Szamosközy István firenzei székelly írásos könyvéről*. Irodalomtörténeti Közlemények CXXI(2017). 217–228. A kutató megtalálta a kérdéses könyvet a Biblioteca Medicea Laurenziana állományában (Plut. 44. 24), és igazolja, hogy Szamosközy, és nyomában David Fröhlich, félreértette, és nyomtatottnak vélte az etruszk betűket, amelyeket szkíta írásnak vélt. A szkíták, illetve a magyarok jeles felfedezésének a híre, David Fröhlich szövegének köszönhetően sokáig élt, akár az európai értelmiség nem kis derűtségére is. 1804-ben jelent meg Henry Brooke (1738–1806) ír festő emlékirata, amelyben a magyar nyelvről is kifejti nézeteit. A számára idegen kultúráról nem kis szarkazmussal emlékezik meg, éppen Fröhlich kapcsán. A magyar szó, „Feleség”, jelentését taglalja, hasonlítja a finn megfelelőhöz. A fura magyar szemlélet kapcsán említi: „*My Hungarian friend, and I'll call him your's, for he is very anxious to see you, is of opinion, that his countrymen brought letters with them into Europe; but I think the daughters of heaven would not be willing to travel in the company of such race. He confirms the account which Professor Frolichius gives, of the curious MS. in the Duke of Florence's library. (és itt idézi Fröhlichet) Heaven help us! the more we read, and the more we think, we find that every point in history is still disputable; as for Etimology, I never expect to see that lady's account settled.*” (Brookiana vol. 1. *A Memoir of Henry Brooke with anecdotes, correspondence and a selection from his writings*. Ed. Charles Henry Wilson. London 1804. 67–72, különösképpen 70.)

18 Fröhlich, Ulm, 1643, lib. 3. pars prior, cap. XXXIII. 533.

Fröhlich még két példát hoz a könyvtárak bemutatására. Az egyik ugyancsak firenzei, a hercegi könyvtár, ahol számtalan kézirat található, de ókori feliratok, gemmák is, továbbá Apollo egy szobra, vagyis kiemeli, hogy figyelni kell a könyvtárak díszítésére, berendezésére is. A másik példája pesarói, ahol a fejedelmi könyvtárban lévő, illuminált pergamenkódexet emeli ki, és ennek pénzbeli értékét. A ritkának mondható szír, arab és török nyelvű könyveket sem hagyja szó nélkül.

„*Ferrariae Palatium Ducis Ferrariae praeter plurimam manuscriptorum librorum supellectilem etiam magnam videndum praebet antiquitatum copiam, veluti antiquissimas tabulas, signa aerea et marmorea, antiquissima numismata et ingeniosas nonnullas gemmis caelaturas. Cernitur etiam hic Apollinis laureati aenea statua.*”¹⁹

„*Pisaurium urbs Umbriae It(alia) habet Palatium Ducum Urbinatum, in quo est bibliotheca, habens librum ex foliis membraneis subtilioribus in geniosissimis picturis refertum, aestimatum 12000 coronatis. Visitur ibidem liber scriptus literis Syriaci, in corticibus arborum, et nonnulli alii Arabici et Turcici.*”²⁰

Itáliát egyébként régióként is bemutatja, ezenbelül az egyes városokat. Gyakran említ ott született neves írók az antikvitásból, de a középkorból vagy a reneszánsz idejéből is. Könyvtárat ebben a fejezetben nem mutat be, csak Firenzében említi a fejedelmi gyűjteményt, röviden: A Lorenzo Mediciről elnevezett könyvtár bővelkedik kéziratokban.²¹

Fröhlich az iskolák bemutatásakor Albrecht Meyer utazási módszertanát követi.²² Utóbbi az „Iskolák” kapcsán, a könyvekről és a könyvtárakról általános megfigyeléseket tesz, úgymint milyen betűvel írnak (latin, fraktúra, cirill stb.), vannak-e jól fenntartott könyvtáraik, ritka és titkos könyvek, nem nyomtatott, kéziratos régi kódexek.²³ Gyakorlatiasan külön kérdést tesz fel a könyv-

19 Fröhlich, Ulm, 1643, lib. 3. pars prior, cap. XXXIII. 533.

20 Fröhlich, Ulm, 1643, lib. 3. pars prior, cap. XXXIII. 533–534.

21 *Bibliotheca seu Cynosura peregrinantium hoc est Viatorii liber primus, partis posterioris, exhibens geographiam compendiosam, peregrinantium usui accommodatam ...* Ulmae. Wolfgang Ender, 1643. 245: „Bibliotheca ad D. Laurentium libris manuscriptis abundat.”

22 Vö. *Methodus apodemica, seu peregrinandi, perlustrandique regiones, urbes et arcus ratio ...* Lipsiae. Abraham Lamberg, 1588.

23 „An Bibliotheca gaudeat, quis eam primo instituerit, qui auxerint, an praeclaris impressis et manuscriptis et quot instructa sit libris, an Mathematica instrumenta, Mappas geogra-

tárak adminisztrációjáról, használatáról is.²⁴ Könyvének ezen a részén egyetlen példát mutat be – a mai Lengyelországban található Toruńból –, hogy miként kell egy iskolai könyvtárról megemlékezni az utazóknak a saját naplójukban. A ritka ősnymtatvány megemlézése mellett a könyvtár szertárjellegét is kiemeli, csontváz, emberi maradványok is találhatóak itt.

„In Bibliotheca Gymnasii *Thoruniensis* Boruss(iae) reservatur in peculiari risco Urna cum cineribus combustorum Ethnicorum, ut et grande cuiusdam Dantiscani caput, et aliud Sceleton integri hominis. Item Liber Decretalium in folio majori Moguntiae per Faustum Anno Chr(isti) 1465. in membranis elegantissime excusus.”²⁵

Ezeknek a magyarországi szerzőktől származó munkáknak az ismertsége nem jelenti azt, hogy a magyarországi utazók, amikor felkészültek az utazásra, csak ezeket használták volna. Sőt, a teljes európai *apodemica*-irodalom feltűnik a Magyar Királyságból és Erdélyből ránk maradt közel 2000, 1500 és 1720 közötti könyvjegyzéken. A konkrét *itinerarium*okon túl, a *de arte peregrinandi*, a *de peregrinatione*, a *methodus peregrinandi*, a *de arte apodemica*, a *methodus apodemica* címek rendszeresen tűnnek elő, az elméleti irodalom kiemelkedő alakjai valamennyien (Guiglielmo Grataroli, Hilarius Pyrckmair, Hieronymus Turner, Theodor Zwinger, Nathan Chytraeus, Nicolaus Reusner, Albrecht Meyer), igaz, Justus Lipsius hatása ezen a téren talán a leginkább számottevő.

Nézzük ezek után, hogy az utazók maguk, mennyiben követték az elméleti előírásokat, a fennmaradt utazási levelek, naplók, útleírások tartalmazzak-e a könyvtárakról szóló részeket. Csak nagyon ritkán. Kovács Sándor Iván joggal említi, mint a magyar utazási irodalom emlékét, Janus Pannonius búcsúversét, hiszen itáliai utazása előtt írta. Ebben rögtön a váradi püspök, Vitéz János (cca. 1408–1472) könyvtáráról is megemlékezik.

Isten veled, te híres ritka könyvtár,
Hol ráakadtam annyi régi műre,
Itt szállt meg Főbusz is, hűtlen honához,

plicas, Globos, Sceletta, tumbas sive urnulas gentiles, icones clarorum virorum et aliquid quippiam visu dignum exhibeat.” Fröhlich, Ulm, 1643, lib. 3. pars prior, cap. XIX. 248.

24 „Quis bibliothecarius, quod illius officium, salarium, quando Bibliotheca discentibus domestica et peregrinis pateat: An libros etiam extra Bibliothecam vel saltem intra eam legere alicui liceat.” Fröhlich, Ulm, 1643, lib. 3. pars prior, cap. XIX. 248.

25 Fröhlich, Ulm, 1643, lib. 3. pars prior, cap. XIX. 248.

S innét a szűzi múzsák sem sietnek

Kasztliának erdejébe vissza.²⁶ (*Áprily Lajos fordítása*)

Martin Brenner (?–1553), az erdélyi, besztercei humanista, Antonio Bonfini *Rerum Hungaricarum decades* című művének kiadója, 1547-ben és 1552-ben járt Itáliában. Naplója vázaltszerűen említi a látnivalókat, így Bolognában, ahol március végén járt. „Bologna, gazdag város. Látnivalók: Akadémia. Az ősi pogányok temploma. A Bentivogliók kápolnája. Könyvtár a Szent Megyáltónál. Szent Domonkos sírja a prédikátor barátoknál, ahol Mózses legrégebbi, Ezdrás által írt könyvei láthatók. Itt van továbbá Milus, a görög császárok görög írója.”²⁷

A helvét hitvallású Skaricza Máté (1544–cca. 1606) az európai híru magyar reformátor, Szegedi Kis István (1505–1572) *Theologiae sincerae loci communes de Deo et Homine ...* című művének 1585. évi, bázeli kiadásában²⁸ megírta mesterre és barátja életrajzát (*Stephani Szegedini vita auctore Matthaeo Scaricaeo Pannonio*). Ebben többször kitért arra, hogy Szegedi Kis mennyire nem javasolta, sőt ellenezte az ő itáliai utazását, hiszen a pápista környezetben sok veszély leselkedik az igaz hitet – a helvét hitvallást – követő ifjakra. Skaricza, aki Szegedi Kis életrajzán belül a saját itáliai útjának történetét is beillesztette, elmondja, hogy „leginkább Szegedi tiltotta, hogy valami módon az olasz hitet és szellemet, mint mondja: »magamba ne szívjam«. Én viszont azt gondoltam, vagy inkább arra kaptam ösztönzést, hogy ne távozzam addig Itáliából, míg Arisztotelészt Platónnal és bizonyos matematikusokkal egészen a saját erőmből tudósabb magyarázatok segítségével át nem tekintem”.²⁹ Skaricza a könyv-

26 „Ac tu, bibliotheca, iam valetio, / Tot claris veterum referta libris / Quam Phoebus Patara colit relicta, / Nec plus Castalios amant recessus, / Vatum Numina, Mnemonis puellae.” (*Janus Pannonius összes munkái. Jani Pannonii opera omnia*. Közread./ed. V. Kovács Sándor. Bp. 1987. 324.)

27 „Bononia, civitas opulenta. Visenda: Academia, Templum gentilium antiquissimum, Sacellum Benticolorum. Bibliotheca ad Sanctum Salvatorem. Sepulchrum Divi Dominici apud praedicatores, ubi libri Moysis antiquissimi ab Esdra scripti ostenduntur. Item ibidem Nilus imperatorum Graecorum scriptor Graecus extat.” *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium 1221–1864*. Kiad. Veress Endre. Bp. 1941 (Olaszországi magyar emlékek – Monumenta Hungariae Italica III). 479; magyarul, Kulcsár Péter fordításában Kovács–Monok: RMUI 1990. 170.

28 *Theologiae sincerae loci communes de Deo et Homine ...* per Staphanum Szegedinum (ed. Johann Jakob Grynaeus)... Basileae. Ex officina Pernea, per Conradum Waldkirch, 1585.

29 Fol. β5a: „... maxime Szegedino ne ullo pacto fidem ingeniumque Italicum, ut loquebatur, imbiberem: cogitavi vel impulsus non ante tota Italia excedere, quem Aristotelem cum Platone et Mathematicis quibusdam proprio etiam marte, commentariis doctoribus usus percurrerem...”. Latin kiadását lásd Kathona Géza: *Fejezetek a török bódoltság reformáció*

nyomtatást is meg akarta tanulni Velencében. Ő maga sem mondja, hogy majd elmegy a könyvtárba, ahol Arisztotelész és Platón művei mind megvannak, csupán a könyvekből való ismertek megszerzésének fontosságát és lehetőségét húzza alá.

Míg csaknem valamennyi utazási emlék megemlékezik könyvek vásárlásáról, könyvek köttetéséről vagy éppen hazaküldéséről, magukat a könyvtárakat akkor sem mutatják be, ha nyilvánvalóan ott jártak. Thurzó György (1567–1616), a későbbi nádor, 1597-ben utazott Velencébe. Azt mondja, „feltárult előttem Szent Márk megszámlálhatatlan kincset tartalmazó kincstára”.³⁰ Ő maga is könyvgyűjtő volt, bicsei kastélyában külön könyvtártermet rendezett be 1611-ben.³¹ A Marciana könyveiről azonban szót sem ejt. A könyvtárakról való hallgatás csaknem általános, és nem függ a vallásfelekezeti tartozástól (a templomok leírásában ez a különbség szembetűnő, hiszen a kálvinisták általában elmondják véleményüket a bálványimádásról, ha katolikus templomot látogatnak). Vannak azonban kivételek.

Miskolci Csulyak István (1575–1645), helvét hitvallású lelkész, 1601 és 1607 közt többször járt külföldön. A sziléziai Leobschucium (Leobus, Lubens) nevű településen feljegyezte (1601. szeptember 11.): „Két napja tartózkodván e városban, ismeretséget kötöttünk a kiváló férfival, Dominicus Adamival, e város közösségének jegyzőjével. Ő előbb megajándékozott néhány nyomtatásban megjelent verssel, *majd bevezetve a templom tornyába megmutatta a könyvtárat, mely még nincs kellőképpen fölszerelve*, meg a templom régi epitáfiumokkal ékes tábláit”.³²

Lipcsében, 1603-ban járt, és itt leírta a könyvtárat:

köréből. Bp. 1974 (Humanizmus és reformáció 4). 109. Magyarul, Kathona Géza fordításában uo. 139, majd Kovács–Monok: RMUI 1990. 244–245.

30 „6a Maji ... Thesaurus totus innumerabilem Summam constans Sancti Marci mihi ostensus.” Eredetije elégett a második világháborúban. Másolatai: OSZK, Kézirattár, Quart. Lat. 357; Státny Archív Bytca, Acta varia Thurzoiana 225/1. Magyarul, Kulcsár Péter fordításában Kovács–Monok: RMUI 1990. 288–289.

31 Könyvtárának legteljesebb bemutatását lásd Helena Saktorová: *Turzovské knižnice, Osobné knižné zbierky a knihy dedikované členom rodu Turzovcov.* Martin 2009.

32 OSZK, Kézirattár, Oct. Lat. 656. Fol. 8v: „In hac urbe biduum subsistentibus incidit in notitiam praestantissimi viri Dominici Adami, ejusdem urbis Reipublicae notarii. Hic primum remunerans aliquot carminibus typis excussis, et simul introducens in summum Templum, Bibliothecam quae nondum satis est instructa, templisque tabellas optimis exornatus epitaphiis demonstravit.” Magyarul, Kulcsár Péter fordításában Kovács–Monok: RMUI 1990. 305.

„Ennek az akadémiának gazdag könyvtára van két teremben elhelyezve, melyek elsejében 40, másodikában 39 asztal van. Itt láttuk Homerus műveit görög jegyzetekkel, egy tizenkettedrétű görög Bibliát valami apáca kezével írva. Itt van a boldogságos Szűz Mária tejének sajtja szilárdult maradványa. Ugyanitt található Petrus Mosellanus, a görög nyelv itteni egyetemi tanárának képmása életnagyságban, az elhunyt Luther és Melanchthon képe, V. Károly képmása sárgarézből, amilyen a wittenbergi ostrom idején volt, egy nagy éggömb fából, és néhány kisebb kőből valóval”.³³

Vagyis Miskolci Csulyak a könyvtárat nem csupán az ott olvasható könyvekért értékeli, hanem a termék díszítettségére is figyelt. Ugyanezen év júliusában volt Heidelbergben, ahol feljegyezte, hogy a városban három könyvesbolt van, négy nyomdász és könyvkötő dolgozik.³⁴ Megemlékezik az egyetem alapítása történetéről, úgy tudja, hogy I. Ruprecht (1309–1390) választófjedelem alapította, az első rektor Marsilius von Inghen (1335/40–1396) volt, aki 1387. novemberben Krakkóból meghívta „Marsilius Pataviensist”, akinek autográf műveit is megőrizte az egyetem könyvtára.³⁵ Nem mulasztotta el meg-

33 OSZK, Kézirattár, Oct. Lat. 656. Fol. 41v: „Haec eadem academia habet Bibliothecam, duobus conclavibus constantem, quorum prius XL mensas, posterius XXXIX habet. Hic vidimus Homeri opera scripta cum scholiis Graecis. Item biblia in pergameno forma 12° manualis cujusdam monialis manu scripta. Reliquiae lactis Beatae Virginis Mariae instar casei concreti. Ibidem habetur effigies cum vera staturae delineatione Petri Mosellani Graecarum literarum Professoris in eadem universitate. Item defuncti Lutheri et Melancthonis facies. Item facies Caroli V. in orichalio, quali tempore obsessionis Wittenbergensis visus est. Sphaera lignea grandis cum lapideis aliquot minoribus.” Magyarul, Kulcsár Péter fordításában Kovács–Monok: RMUI 1990. 308.

34 OSZK, Kézirattár, Oct. Lat. 656. Fol. 54r: „Habet officinas librarías tres, pharmacopolia duo, totidem typographos, compactores librorum quatuor”.

35 Miskolci Csulyak István itt félreértett valamit, Marsilius Patavinus ugyanis 1343 táján meghalt. Miskolci Csulyak a dátumot Hubert Thomastól vette. Vö. Marquard Freher: *Originum Palatinarum commentarius ... accessit appendix*; quo Huberti Thomae Leodii *commentatio aliquae eiusdem argumenti continentur ...* Heidelbergae. Hieronymi Commellini haer., Christoph et Lancelot Löw, 1599. 21. (Szabó Andrásnak köszönöm, hogy Susanna El Kholi jegyzeteit kölcsönadta, amelyeket Csulyak naplójához készített); OSZK, Kézirattár, Oct. Lat. 656. Fol. 54r: „Academiam tota Germania principem, nunquam satis laudando instituto conditam, erectam et dotatam esse narrat Rupertum Seniorum Anno Christiano 1346(!), cujus primus Rector fuit Marsilius de Nngen Parrhisiensis, Anno 1387 die 17 Novembris creatus. Quem quidam de Cracovia vocant, quidam pejus(!) adhuc Marsilium Patavinum cum illo confundunt. Cujus quidem operum archetypha et autographa bonam partem etiarum(?) in

látogatni a választófejedelem könyvtárát. Itt a könyvritkaságok tűntek fel neki első sorban:

„A Szentlélekről nevezett főtemplom... A választófejedelemi könyvtár a templom felső részét foglalja el, ebben oly bőséggel őriznek kézíratos könyveket, amekkorát alig hinnél megtalálni. Valamennyi között a legrégebbnek egy negyedrévét, nagybetűkkel írt kézíratos Vergiliust tartanak, valamint egy pontozott héber Bibliát, melynek ódonóságát maga a kötés is elárulja. Van egy régi betűkkel nyomtatott Cicero, végén ezzel: *Marcus Tullius e híres művét én, Johannes Fust mainzi polgár nem lúd-, s nem érc tollal festettem, hanem valami gyönyörű mesterség segítségével Péter fiam keze által végeztem el szerencsésen. Befejezve az 1465. évben.* Plinius pedig sokkal csinosabb betűkkel nyomva 1469-ből. Mind valamennyi a legtisztább pergamenben van. Láthatók itt ezenkívül arab, vandál, s csaknem minden más nyelven írott könyvek, köztük egy, a fedelén kétujjnyi széles és jó tenyérnyi hosszú könyvecske. Temesvári Pelbártnak, Szent Ferenc rendje professzorának sok 1501-ben nyomott kötetét láttam.” Feljegyez egy feliratot Ulrich Raymund Fugger adományáról, majd folytatja: „Van itt még egy folió alakú nagy könyv, melyet valami fejedelem franciából fordított németre és saját kezűleg írt le. Ezen kívül a könyvtáros dolgozószobája is aranyba kötött könyvekkel zsúfolt”.³⁶

Academiae bibliotheca asservantur.” Marsilius Pataviensis tudtunkkal nem járt Heidelbergben.

- 36 OSZK, Kézirattár, Oct. Lat. 656. Fol. 56v–57r: „Bibliotheca Electoralis templi partem superiorem occupat, in qua librorum manuscriptorum tanta copia asservatur, quantam vix posse reperiri crederes. Vetustissimus omnium creditur Vergilius manuscriptus notis majoribus in 4to. Biblia Hebraica cum punctis, quorum vel compactio ipsissimam antiquitatem redolet. Opus Ciceronianum primitivus(?) typis exscriptum, in calce sic habet: «Praesens Marci Tullii Clariss(imi) opus Joannes Fust Moguntinus civis, non atramento plumali canna neque aerea, sed arte quadam perpulchra, Petri manu pueri mei feliciter effeci. Finitum Anno MCCCCLXV.» Plinius vero excusus typo longe elengantiore MCCCCLXVIII. Omnes isti sunt in mundissimo pergameno. Visuntur praeterea illic libri Arabici, Vandalici, et omnium fere linguarum, una cum libello quodam in cortice duos digitos et palmum bene magnum longo. Vidi multa volumina Pelbarti de Themesvar professoris divi ordinis Sancti Francisci, anno 1501 excusa. Ibidem in quadam tabella: «Huldricus Raymundi F. Fuggerus natus Augustae Vindellicorum XX April(is) MDLXXXIII Sepulchrum epitaphiumque visitur hic in templo Sp(iritus) Sancti. Legavit Palatinatu Electorali insignem bibliothecam, XV aureorum Rhenensium millia sustentandis quinque studiosis». Est illic praeterea liber grandis in folio ex Gallico a quodam Prin-

A leírásban ezúttal nem a berendezésre koncentrálnak, hanem a könyvek régisége, nyomdatörténeti ritkasága, nyelvi sokasága kerül érdeklődése középpontjába, és ha magyar szerző művét látja, külön kiemeli.

Említi a könyvtárat Mainzban, Speyerben és Nürnbergben is. Mainzban csak annyit mond, hogy létezik a várban egy könyvtár is („Arx splendissima ... habet et Academiam, bibliothecam ...”³⁷), Speyerben azonban vitába bocsátkozott a jezsuita Johannes Magyrusszal, aki, mint mondja, David Paraeus nagy vitapartnere („antagonista Parei nostri”). Az egyházzól, a pápai hatalomról, a szentek elhívásáról, és más témákról vitáztak, és ahogy alkalma volt a kiválóan felszerelt könyvtárba belépni („Huic vicinum est Jesuitarum templum... Et per opportunitate pol accidit, ut tunc, cum bibliothecam ipsorum bene instructam fuissemus ingressi...”), a maga állításait a Biblia helyeivel is alátámasztotta.³⁸ Nürnbergben megcsodálta a dupla városfalat, a 188 tornyot, említi a két ikertornyot („Habet duas turres geminas...”) és a Mária tiszteletére emelt főtéri templomot, ahol virágvasárnap meghallgatták a prédikációt, majd megtekintették(?) a könyvtárat.³⁹

Az első, csaknem a teljes Európára kiterjedő, magyar nyelvű útikönyv, Szepsi Csombor Márton (1594–cca. 1623) műve, az *Europica varietas*, 1620-ban Kassán jelent meg.⁴⁰ A magyarországi későhumanizmus egyik remekműve, jól mutatja a szerző, kálvinista lelkész olvasottságát, illetve azt, hogy utazásai során, valóban széles látókörű tudóssá képezte magát. A könyvtárakról ettől függetlenül keveset beszél. Még akkor is, ha sok helyütt kiemeli a könyvnyomtatás és a könyvolvasás fontosságát. Igazi könyvtárleírást nem is olvashatunk tőle, de több helyütt említi a könyvtár szépségét, gazdagságát, jelentőségét. Utazásának iránya megegyezik a legtöbb magyarországi utazóé-

cipe Germanus factus, et manu propria descriptus. Est praeterea bibliothecarii Museum libris in auro compactis refertissimum, cum hac inscriptione: «Johan(nes) Casimirus Princeps Palatinus dux Boiorum, Friderici IV. tutor, administrator melisso a bibliotheca fieri fecit Anno Christi natí 1587». Magyarul, Kulcsár Péter fordításában Kovács–Monok: RMUI 1990. 310.

37 OSZK, Kézirattár, Oct. Lat. 656. Fol. 77r.

38 OSZK, Kézirattár, Oct. Lat. 656. Fol. 83r.

39 OSZK, Kézirattár, Oct. Lat. 656. Fol. 83r; a könyvtár említése előtt álló szó olvashatatlan számomra: „Ibidem habetur templum Mariae dicatum, hic in die Palmarum mane concionem audivimus; meridie ... bibliothecam ex duobus vasis in unum grande composuimus”.

40 A kritikai kiadásra hivatkozom csak: *Szepsi Csombor Márton összes művei*. S. a. r. Kovács Sándor Iván–Kulcsár Péter. Bp. 1968 (Régi Magyar Prózai Emlékek 1). (a továbbiakban SZCSM 1968.)

val: Szilézia vagy a Lengyel Királyság az első állomás, majd Gdańskból hajóval a Németalföld. Anglia, majd a Francia Királyság, és vagy a német fejedelemségeken, vagy Itálián át vissza a Magyar Királyságba. Könyvtárat először Torunban (Thorn, Toronya) említ:

„Toronya. Deakul Thorunium avagy Thorunia. ... Vagyon szép Iesuiticum Collegium ki ellen á Gymnasiumbeli professoroknak mindenkori haboruságok, egymás ellen valo irogatások, disputalások vagyon. Bibliotheca nevezetes az Scholában mely szép sphaerákkal, réghi patereknek könyveckel rakva.”⁴¹

Gdańskban sok magyar diák eltöltött egy kis időt, beiratkozott a helyi *studium generale* kurzusaira, megerősíteni ismereteit, hogy a németalföldi vagy német egyetemeken könnyebben boldoguljanak.

„Danczka. ... Szép Scholak vádnak ez városban, kinek elő jároia az Szürke Clastrombol forditatot Gimnasium. ... Vizsontag az Clastrombol ki menöknek job keze felöl vagyon az secunda, tertia, quarta Classis, az Bibliotheca kinek az aytáian ily irás: *Βιβλιοθήκη της ψυχης ιατρειον*. Mely minden fele sok könyveckel, sok Astrolabiumockal, Sphaerákkal, és egyéb déáki ezközökből rakua, többi közöt vádnak régi viasz táblák, mellyekre az Réghi Romáiak, még migh az papiros nem találatot volt, irtanak. Ide hordottak bé az Kekkerman könyveitis halála vtán, kik minden kötés nélkül czak öszve várva és ki metzve vádnák.”⁴²

„Braunsberga. ... Situsa ez városnak az en itiletem szerént vagyon legh szeb és sirosab részén ez Országnek, szép apro házáckal meg rakatatot, vagyon az Apatzaknak egy Clastroma és egy temploma benne, az Iesuitáknak penigh szép és neuezetes Collegiuma, ebben eleitöl foghua az Magyar Vrfiak főképpen az Erdeliek tanultak. Minden fele tudományockal tündöklik ez Schola, minden Arsnak külömb külömb szép auditoriuma, ott létemben az Paterek negyuen haton voltak, kik bennünket emberséggel fogattak, az Scholának minden részeiben

41 SZCSM 1968. 144.

42 Uo. 160–161.

el hordoztak, vittek az Bibliothecában, az mely szép könyueckel rakua; azok közöt vagyon egy régi irot Bibliais ...”⁴³

Magam többet vártam volna Szepsi Csombor Mártontól, hiszen az általános utalásaiban, hogy miért is kell útra kelni, tapasztalatokat szerezni, sokszor és hangsúlyosabban említi az erudíció bővítésének nagyobb lehetőségeit – iskolák, tanárok, könyvkiadás, könyvkereskedelem –, mint ami a Magyar Királyságban vagy Erdélyben rendelkezésre állt. Oxford vagy Párizs esetében is ezeket említi, csakúgy, mint a németalföldi egyetemek és városok dicsérete kapcsán.

Batthyány Kristóf (1632–1682) gróf és kísérete 1658-ban utazott Itáliába. Az útinapló vezetésével egy inast bíztak meg,⁴⁴ így nem hogy Miskolci Csulyak István leíró részletességét nem éri el a szöveg színvonala, de sokkal vázlatosabb még Szepsi Csombor útikönyvénel is. Számos érdekességet, kertet, kincstárat, fegyvertárat leír az inas, a könyvtárakkal azonban mostohán bánik. 1658. március 20-án Bolognában voltak, számos kastélyt, templomot és kolostort felkerestek. A Szent Domonkos-templomban „*ezeknek szép bibliothecájok, rendes és hosszú bolthajtás ambitusok, szép kalastromjok*”.⁴⁵ Mindössze ennyit érdemelt a könyvtár. A Megváltó patrocíniuma alatt álló templomnál megjegyzi, „*onnénd ad Sanctum Salvatorem. Ez szép, látni méltó szentegyház, az kalastrom azonképpen, de kiváltképpen az bibliothecájok, sok régi könyvek lévén benne*”.⁴⁶ Igazából a Vatikán sem lelkesíti a napló íróját, a Bibliotheca Vaticana is csak annyi tintát érdemel, hogy megemlíti: 1658. április 24-én a vatikáni palotában jártak, ahol sok szép kép van, és „*innend az bibliothecát tekintettük meg. Itt mindenféle régi könyveket láttunk, és annyi számmal, hogy az egész világon nem remélhetni mását*”.⁴⁷ Nem igazán készülhettek fel az útra, mert amikor május 2-án nem más, mint Athanasius Kircher kalauzolta őket, akkor is csak laonikus hangon jegyezte fel röviden:

„*Onnend ad Collegium Romanum. Itt egy pater jezsuita, Athanasius Kircher mutatta maga galeriáját, kit régtül fogva szerzgetett és*

43 Uo. 170.

44 *Batthyány Kristóf európai utazása 1657–1658*. Közread. Szelestei Nagy László. Szeged 1988 (Peregrinatio Hungarorum 2). (a továbbiakban Szelestei Nagy 1988.)

45 Uo. 41.

46 Uo.

47 Uo. 50.

comparált. Szép és feles curiositások vannak benne, Chinából való idolumok és más sokféle állapotok, mathematica demonstratiók etc. Innend az bibliothecába, melyből az pápa híre nélkül semmit sem szabad kivinni sub excommunicationem. Itt megvagyon az Jeruzsálem városa mesterségesen kicsinálva etc.”⁴⁸

Bethlen Miklós (1642–1716), Erdély kancellárja, ifjú korában, 1663-ban és 1664-ben vett részt európai körúton. Angliában megcsodálta a könyvtárat, és bírálta azt, hogy az angol nemesek és papok nem tudnak latinul. Számára a *lingva franca* még a latin volt, ahogy sok magyar utazónak is.

„Oxoniumba is a nagy híres akadémiát látni elmenénk, és ott öt napot múlatánk. Ennek magának, kollégiuminak, bibliothékájának, tanulóí számának, épületeinek etc. leírására könyv kellene. A professorok igen becsülettel láttak, s rendre vendéglettek, de nehezen beszéllettek deákul. ... Párisban Saint Germain hostatban volt szállásom ... Akadémiát, bibliothékát, király házat, nagy királyi ispotályokat és sok számtalan ritka dolgokat, parlamentet és egyéb igazgatásoknak rendit, pompáit csudával néztem, a városnak rettenetes nagy voltába csak belébámultam.”⁴⁹

Tehát az erdélyi arisztokrata csupán azt állapítja meg, hogy ezek a könyvtárak elmondhatatlanul gazdagok, sem tartalmukra, sem ritkaságaikra, elrendezésükre vagy díszítésükre nem tér ki önéletírásában.

Fia, Bethlen Mihály (1673–1706), 1691–1695 között az Odera melletti Frankfurtban és a franekeri egyetemeken tanult, majd a német fejedelemségekben, a Németalföldön, Svédországban, Dániában, Angliában, Belgiumban, Svájcban, Itáliában, Ausztriában és Lengyelországban tett utazást, melyet naplójában örökített meg. A franekeri egyetemre 1692 végén iratkozott be. Naplójában feljegyezte⁵⁰ az egyetem könyvtárában olvasott könyvek címét („*Libri a me lecti in Academia Franeckerana Anno 1692 et 1693*”). A könyvtárat magát nem mutatja be. Többet elárul azonban naplójának itáliai része:

48 Uo. 52.

49 Kovács–Monok: RMUI 1990. 607.

50 *Bethlen Mihály útinaplója 1691–1695*. S. a. r. Jankovics József. Bp. 1981. 40–41 (a könyvjegyzék).

„Milano ... Die 26. Augusti ... nézzük meg az Ambrosiana Bibliotékát, kinek szép renddel való könyvei vadnak felesen, és sok szép státuái, melyeket kiformáltak azoknak formájokra, amelyek Rómában tartatnak, és szép képirások is valának benne, melyek igen jelesek, kivált négy táblák, amelyek 24000 aranyban állanak, más sok külömbkülömbféle sok szép képirásokkal. Onnan megyünk és nézzük a Szent Károly státuáját, ki in horribili nagy forma, vagyon sok szép és jeles embereknek utáló rút bálvány oszlop.”⁵¹

„Florenziába... 5. Septembris Magliabechio Antal bibliotekáriussal, akihez hasonló sordidus embert nem láttam, nézzük a herceg bibliotékáját, mely is szép nagy házban vagyon, és sok szép könyvek is vadnak benne, még református és lutheránusok könyvei is, kikre hogy ott tartsa, X. Kelemen pápa adott szabadságot. Nézzük az öccse kardinál házait is és bibliotékáját, mely is mind szép, mind megbecsülhetetlen a sok szép képirásokért és több drágakő kabinetekért, majd fele a várnak övé. Ki írhatná és ki becsülhetné meg ezeket. ... Die 6. Septembris. Anno 1694. ... Nézzük a Szent Lőrinc klastromában a bibliotékát is, amely mind hártýára írott könyvekből áll, nem pedig nyomtatott könyvekből. Szép írású könyvek.”⁵²

„Venance... Anno 1694. Die 5. Octobris. ... Délután nézzük meg a Szent György szigetben való templomát, és ott levő benedictinusok gazdag, nagy, úri épületű és bibliotékájú klastromát, mely legszebb Velencében, kivált a bibliotéka szép. 2 nagy glóbus lévén benne más sok szépen megékesített tékákkal és abban lévő könyvekkel.”⁵³

Összefoglalva tehát megállapítható, hogy a magyarországi utazók felkészültek voltak az utazásokra. A fiatalokat tanárok is kísérték, és az otthoni könyvtárakban olvashattak a meglátogatandó terület földrajzáról, népéről. Az utazás fontosságát is már otthon megtanulhatták. Azt is, hogy az eruditív tudás fontos, kiegészítve az utazás adta tapasztalattal az olvasott ismeret megerősödik. Tudták a könyvkiadás és a könyvkereskedelem jelentőségét is, erre vonatkozóan több szöveghelyet idézhetnénk, mint a könyvtárak tekintetében. Azokat a könyvtárakat, amelyeket láttak, megcsodáltak, általában említés nélkül hagyták. Biztosan jártak az egyetemek könyvtáraiban, mégis alig találunk

51 Kovács–Monok: RMUI 1990. 562.

52 Kovács–Monok: RMUI 1990. 564.

53 Uo. 569.

erről információt a patrónusnak, a szülőknek küldött levelekben, naplókban. Tanulmányunkban néhány példát bemutatva, idézve, azonban arra is mutatunk példát, amikor az utazó a könyvtár díszítését – festmények, szobrok –, illetve berendezési tárgyait is észrevette. A glóbuszokat gyakrabban említik.

Tanulmányom végén említem azonban, hogy a 17. század végéről ismerünk egy olyan egyetemi disputációt, amely a könyvtárakról szól. Johann Georg Zihn praeses vezetésével Adam Gruber, a soproni polgár védte *Disputatio de bibliothecis* című téziseit.⁵⁴ Az ifjú Gruber 15 tézisben egy viszonylag modern könyvtártípust bemutat, konkrét példákon keresztül, és feltűnően sok nyomtatott könyvtári katalógust is idéz. Külön kitér arra a kérdésre, hogy a könyvtár mint hely, mint építmény meg kell, hogy feleljen a könyvek tartalmának. A célnak kell megfelelnie a teremnek (*commodus*), amely díszes, ragyogó (*splendidus*), és méltó legyen a könyvek tartalmának komolyságához (*dignus*). Annak ellenére, hogy Gabriel Naudé már a 17. század első harmadában megalkotta azt a művet, amely a könyvtári gondolkozást sok tekintetben a mai napig meghatározza (érvényesen), a német egyetemeken nem ismerték munkáját. Adam Gruber is – a számtalan egyes könyvtárat bemutató könyvön és katalóguson kívül – három nagy klasszikus művére hivatkozik: Justus Lipsiuséra, Johannes Lomeierére⁵⁵ és Joachim Johann Maderére. Emellett elméleti szinten említi Michael Neander munkáját.⁵⁶

Szívesen mondanám azt, hogy miután megszületett az első magyarországi könyvtárterv, a külföldre utazók ismerték is ezt a munkát, és a későbbi útleírásokban találkozunk az ennek megfelelő könyvtárleírásokkal, de ez a kis füzet, ahogy a legtöbb tézisfüzet, nagyon kis példányszámban jelent meg, és nem vált ismertté.

54 *Disputatio de bibliothecis, quam permittente Inchyta Philosophica Facultate in Academia Lipsiensi die 13. Aprilis ... M. DC. LXXVIII. Publice proponit M. Johannes Georgius Zihn, Sula-Francus.* Respondente Adamo Gruber, Sempronio-Pannonio. Lipsiae, 1678, Johannes Georg. RMK III. 2918.

55 Johannes Lomeier: *De bibliothecis liber singularis.* Zutphaniae 1669.

56 Michael Neander: *De bibliothecis deperditis ac noviter instructis.* Sine loco. 1666. (sine typographo).

Tartalom

Elöljáróban	7
<i>Tonk Sándor emlékezete</i>	
Curriculum vitae	11
Tonk Sándor műveinek jegyzéke.....	15
Testamentum.....	25
BUZOGÁNY DEZSŐ	
Tonk Sándor, az ember és a barát.....	29
ZALATNAY ISTVÁN	
A belülről irányított ember és közösség jövője.....	35
<i>Tanulmányok</i>	
BALÁZS MIHÁLY	
Szentábrahámi Lombard Mihály és Halle.....	45
BOGDÁNDI ZSOLT	
A fejedelmi tábla 16. századi, egyetemet járt ülnökeiről.....	59
DÁNÉ VERONKA	
Familiárisból patrónus. Ghillányi Gergely (1605 k.–1674) pályafutása	71
DEÉ NAGY ANIKÓ	
„Mostani gondoskodásomnak egy nevezetes Tárgya lévén Marus- Vásárhelyen a Bibliothekámnak elkészítése.”	85
DRASKÓCZY ISTVÁN	
Tonk Sándor nyomában: erdélyiek középkori peregrinációja.....	95
FEJÉR TAMÁS	
16. századi erdélyi királyikönyv-töredékek és elveszett királyi könyvek	113
FONT ZSUZSA	
Johann Wilhelm Petersen ismertsége és recepciója Erdélyben	137
GÁLFI EMÓKE	
A gyulafehérvári uradalom peregrinusai, különös tekintettel Koppányi Orbán enyedi esperesre.....	157
JAKÓ KLÁRA	
Vitéz László havasalföldi vajdai secretarius erdélyi családjáról, avagy adatok az <i>Özvegy és leánya</i> történeti háttéréhez.....	167
KESERŰ GIZELLA	
Agh István peregrinációja (1734–1737)	201
KOVÁCS ANDRÁS	
Erdélyi mecénások a 16. századi Európában	215

LUPESCU MAKÓ MÁRIA	
„Mindenemet hagyom... hog tanýtassag es az Eskolat el ne hagyassak vele”.	
Az utódok taníttatásáról a kora újkori erdélyi végrendeletek tükrében	251
LUPESCU RADU	
A kolozsvári protestáns iskola alapításának körülményei a 16. század	
közepén.....	281
MONOK ISTVÁN	
Magyarországi utazók leírásai az európai könyvtárakról	
a 16–17. században.....	307
ROBERT OFFNER	
Erdélyi orvostanhallgatók Európa egyetemein (1401–1850).	
Helyszínek, személyek és hiányosságok a forrásokban	325
ŐSZ SÁNDOR ELŐD	
Reformátorok művei a Marosvásárhelyi Református Kollégium	
könyvtárában.....	359
SIMON ZSOLT	
A késő középkori erdélyi városok oktatásra fordított költségei.....	379
SIPOS GÁBOR	
Árva Bethlen Kata esete a cenzúrával.....	401
SZABADI ISTVÁN	
„Scrinium Ecclesiae Generalis”. A partiumi reformátusok kora újkori	
levéltára	407
SZABÓ ANDRÁS	
A kora újkori magyar és erdélyi peregrináció kutatásának lehetőségei	
és korlátai.....	415
SZÁSZ ANIKÓ	
Nemesek Désen (1541–1600).....	423
SZŐCS PÉTER LEVENTE	
A kegyelet és a kegyesség emlékei a nagybányai Szent István-templom	
körüli temető kora újkori sírjaiban.....	435
SZÖGI LÁSZLÓ	
A magyarországi és erdélyi peregrinációkutatás eredményei az elmúlt	
másfél évtizedben.....	453
VEKOV KÁROLY	
A száz év, és ami utána következik. Az erdélyi magyar történetírás	
száz éve	465
VERÓK ÁTTILA	
A 17–18. századi erdélyi peregrináció emlékei a hallei Franckesche	
Stiftungen történeti gyűjteményeiben	477
W. KOVÁCS ANDRÁS	
Az erdélyi megyék részvétele a királyi adó behajtásában a 16. század	
elejéig.....	487
Rövidítések jegyzéke	517